ॐ श्रीगणेशायनमः॥ ॥सदाशुद्धोबुद्धः सकलमपिमायामयमिदं विसृज्यस्वाशक्त्य
प्रथयतियएनश्चितिमयम्॥ कथंचिज्ज्ञातश्चेद्व्रजतिविलयंमोहरचितं नमामस्तंनित्यंस
मरसघनात्मानममलम्॥१॥वैनाशिकैर्महामूढैर्लुप्तंश्रुतिशिरोगणं॥ आविश्चकारेमंद
यया तंवंदेहं यतीश्वरं॥२॥ श्रीमद्गुरून्नमस्कृत्य पार्वतीशंचमाधवं॥ब्रह्मानंदः करोती-
मामात्मबोधस्यदीपिकां॥३॥ इहखलुमातेवपुत्रेषुदयालुर्भगवान्शंकराचार्यः उत्तमप्र
ज्ञानांशास्त्रपयोनिधिमवगाह्यात्मज्ञानरत्नमन्विष्यमाणानांकृतेशारीरकभाष्यादिमस्या

तपोभिःक्षीणपापानां शांतानांवीतरागिणाम्॥
मुमुक्षूणामपेक्ष्योय मात्मबोधोविधीयते॥१॥

नत्रयंनिर्माय्यतदवलोकनेऽसमर्थानां मंदबुद्धीनामनुग्रहार्थंसर्ववेदांतसारसंग्रहमात्म
बोधाख्यंप्रकरणंविधित्सुःसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवात्राधिकारइतिसूचयन् मंगलंचसू
चयन्प्रतिजानीते॥तपोभिरिति॥ कृच्छ्रचांद्रायणनित्यनैमित्तिकोपासनाद्यनुष्ठा-
पस्याभिः क्षीणानिपापानिदुरितानियेषां नित्यनैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयमितिवच
नात् यदेंद्रियाणांनिग्रहःपरमंतपइतिवचनाच्चक्षुरादींद्रियनिग्रहरूपैस्तपोभिः क्षीणा-

।पानिरागद्वेषाद्यंतःकरणदोषलक्षणानियेषांतेतथोक्तास्तेषां अतएवशांतानामक्षुब्धाश
मानां तदेताभ्यांतावद्विशेषणाभ्यांशमादिषट्संपत्तिः सूचिता ॥ वीतरागिणांइहामुत्रार्थ
फलभोगालिप्सूनां मुमुक्षूणांसंसारग्रंथिभेदनेकृताभिलाषाणां । तदेताभ्यांविशेषणा
भ्यांवैराग्यंमोक्षेच्छाचप्रदर्शिते ॥ नह्येतादृशीप्रवृत्तिर्विवेकंविनासंभवतीति विवेकस्त्व
र्थादागमिष्यतीतिसाधनचतुष्टयसंपन्नानांचतुरशीतिलक्षयोनिभ्रमणलक्षणसंसार-
निवर्तकात्मज्ञानजनकत्वेनावश्यमपेक्ष्योयमात्मबोधाख्योग्रंथोविधीयते । शंकरेणा

बोधोऽन्यसाधनेभ्योहि साक्षान्मोक्षैकसाधनं ॥ पाकस्यवह्निवज्ज्ञा
नं विनामोक्षोनसिध्यति ॥२॥ यतोऽयमेवतेषामात्मबोधमुत्पाद्यमोक्षंकरि

ष्यतीतिक्रियतइत्यर्थः ॥ नन्वत्राचार्येणमंगलस्याकृतत्वान्नास्तिकमतप्रवेशेननतस्यानव
धेयवचनता स्यादितिचेन्न यत्रप्रपंचव्यवस्थादिकंप्रतिपिपादयिषितमस्तितत्रैवमंगलस्यापे ८
क्षितत्वेनास्यतुमंगलरूपत्वात् ॥ यद्वा सतपोतप्यत सतपस्तप्त्वेमांल्लोकानसृजदितिश्रुत्या
पसःसर्वोत्कृष्टत्वेनादौतत्स्मरणस्यैवमंगलत्वादितिध्येयम् ॥१॥ ननुतपोमंत्रकर्मयोगाद्यने
कविधसाधनेषुसत्सुमोक्षंप्रत्यात्मबोधएवकिमितिसाधनत्वेनप्रतिपाद्यते इत्याशंक्य

तस्यैवसाक्षान्मुक्तिसाधनत्वस्यश्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनप्रमाणसिद्धत्वादितिसदृष्टांतमाह ॥बो
धइति ॥ तपोमंत्रकर्मयोगादिकानियानिसाधनानितानितुचित्तशुद्धितदैकाग्र्यादिलक्षणप
रंपरयात्मज्ञानद्वारामोक्षसाधकानिभवंति बोधस्तुतानिसाधनानिविहायसाक्षाद्व्या-
रांतरंविनैवमोक्षस्यैकंमुख्यंसाधनं ॥ एतदेवदृष्टांतेनद्रढयति ॥ पाकस्यवन्हिवदिति ॥ य
थालोकेकाष्ठजलादिषुपचनक्रियासाधनेषुसत्स्वपिवन्हिंविनापाकोऽपक्वांशस्यनाशो
नसंभवतितद्वत् ॥ ज्ञानादेवतुकैवल्यं ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिः

अविरोधितयाकर्म नाविद्यांविनिवर्त्तयेत् ॥ विद्याऽविद्यांनिहं-
त्येव तेजस्तिमिरसंघवत् ॥ ३॥

यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवा
स्तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीत्यादिश्रुत्याज्ञानंविनामोक्षोऽपिननिष्पद्यत
इत्यर्थः ॥२॥ ननुकर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादय इतिस्मृत्या कर्मणांविचित्रश-
क्तिमत्वेनचकस्यचित्कर्मणएवाज्ञाननाशद्वारामुक्तिजनकत्वसंभवात्किंकृतंज्ञानेनेत्या
शंक्यसंसिद्धिशब्दस्यांतःकरणशुद्धिपरत्वेनकर्माज्ञानयोर्विरोधाभावान्नैवमित्याह
॥ अविरोधितयेति ॥ कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावात्कर्माविद्यांनिवर्तयितुंनोत्सहते ॥

तस्मान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपंब्रह्मैवाहमस्मीत्येवंरूपा विद्याब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेवाविद्यां स्थूलोहं काणोहं क्षुधितोहं संकल्पवानहमध्यवसायवानहं मूढोहमित्यादिरूपमज्ञानं निःशेषंहंतिविनाशयति तस्यवस्तुविषयकत्वेनबलिष्टत्वात् ॥ तदुक्तंभगवता ज्ञानेनतु तदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः॥तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परमिति ॥ विरोधितया विद्यायाएवाविद्यानिवर्तकत्वमित्यत्र योग्यंदृष्टांतमाह ॥ तेजस्तिमिरसंघवदिति ॥यथा तेजःसूर्यादीनांप्रकाशोझटित्येवतिमिरस्यांधकारस्यसंघंसमूहंविनाशयतितद्वदित्य -

परिछिन्नइवाज्ञाना त्तन्नाशेसतिकेवलः ॥ स्वयंप्रकाशते ह्यात्मा मे घापायेंऽशुमानिव ॥४॥

र्थः॥३॥ ननुप्रतिशरीरमात्मनःपरिछिन्नत्वेनोपलभ्यमानत्वात्कथंब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनाज्ञाननिवृतिरित्याशंक्याज्ञानादेवहिपरिछिन्नइवभासतेतन्नाशेत्वपरिछिन्नएवस्वयंद्योतत इत्याह ॥ परिछिन्नइवेति ॥ परिपूर्णोहितीयस्यात्मनोऽज्ञानपरिकल्पितदेवमनुष्याद्युच्चावचशरीराध्यासकृतमेवपरिछिन्नत्वमतस्तत्वमस्यादिमहावाक्यैर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनाज्ञानतत्कृताध्यासनाशेसत्यात्माकेवलः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यःसन्स्वयंप्रकाशतेहीतिप्रसिद्धंवेदे ॥ ५

त्मानमेवावेदाहंब्रह्मास्मीति अत्रैवदृष्टांतमाह॥मेघापायेंऽशुमानिवेति मेघकृताव रणनाशेसति यथासूर्यः स्वयमेवप्रकाशतेतद्वदित्यर्थः ॥४॥ नन्वज्ञाननाशे आत्मनः केवलत्वंयत्प्रतिपाद्यते तन्नसंभवत्यज्ञाननाशकवृत्तिज्ञानेनद्वैतापत्तेरितिचेत्तत्राह॥अ ज्ञानेति॥ ज्ञानंअकर्तृभोक्तृसच्चिदानंदरूपंब्रह्माहमस्मीत्याकारकोबोधः । ज्ञानस्य

अज्ञानकलुषंजीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलं ॥ कृत्वाज्ञानंस्वयंनश्ये
ज्जलंकतकरेणुवत् ॥५॥

स्वस्यैवाभ्यासात्दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारपू र्वकसेवनात् अज्ञानकार्यभूतेनाहं मादिनाकलुषीकृतंकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानिनंजी वंविशेषेणनिर्मलंकृत्वा औपाधिककर्तृत्वादिप्रहाणेन पूर्वसिद्धासंगाद्वितीयत्वेप्रतिपा द्यस्वयमपिनश्येदतोनानेनात्मनः केवलत्वहानिः ॥ अत्रानुकूलंदृष्टांतमप्याह ॥ कतक रेणुवदिति ॥ यथाकतकरजआविलंजलंनिर्मलंकृत्वास्वयमपिनश्यतितद्वदित्यर्थः॥५

नन्वपरोक्षतयानुभूयमानस्यसंसारस्यसत्यत्वात्कथमात्मनः केवलत्वमित्याशंक्य। स्वप्नदृष्टांतेनास्यमिथ्यात्वंसाधयति ॥संसारइति॥ रागद्वेषादिभिः संकुलोव्याप्तोऽयंसंसारःस्वप्नतुल्यः॥तत्तुल्यत्वमेव साधयति॥स्वकालइति॥यथास्वाप्नपदार्थोनिद्राकालेसत्यवद्भातिजाग्रतिचासत्योभवति तथाऽयंसंसारोऽप्यज्ञानकालेसत्यवद्भाति प्रबोधेतत्त्वम

संसारःस्वप्नतुल्योहि रागद्वेषादिसंकुलः॥ स्वकालेसत्यवद्भाति प्रबोधेऽसत्यवद्भवेत्॥६॥ तावत्सत्यंजगद्भाति शुक्तिकारजतंयथा॥ यावन्नज्ञायतेब्रह्मसर्वाधिष्ठानमद्वयम्॥७॥

स्यादिमहावाक्यश्रवणादात्मज्ञानोत्पत्तावसत्यवद्भवेदतोनात्मनःकेवलत्वहानिरित्यर्थः॥६॥ स्वाधिष्ठानभूतब्रह्मज्ञानपर्यंतमेवकल्पितस्यजगतः सत्वमितिसदृष्टांतमाह॥तावदिति॥यावन्नीलपृष्ठत्रिकोणादिविशिष्टाशुक्तिर्नज्ञायतेतावत्तत्रकल्पितंरजतंसत्यवत्प्रतीयते॥तद्वत्सच्चिदानंदाद्वयंब्रह्म यावन्नज्ञायतेसाक्षान्नानुभूयते तावन्मिथ्याभूतोऽपिप्रपंचःसत्यवद्भात्यादृश्यतइत्यर्थः॥७॥

सर्वोऽपिप्रपंचः ब्रह्मणिकल्पितइत्येतदेव दृष्टांतांतरेणद्रढयति ॥सच्चिदिति॥ अस्तिभाति प्रियरूपात्मन्यत एवनामरूपात्मकेजगत्यनुस्यूतेऽनुगतेऽनुगतत्वादेवनित्ये त्रिकालाबाध्ये विष्णौव्यापकेब्रह्मणिसर्वोपादानभूते सर्वाश्चतुरशीतिलक्षयोनिलक्षणा विविधाः अवयवसंख्यानसंस्थयानानाविधाः व्यक्तयः हाटकेसुवर्णेकटककुंडलादिवत्प्रकल्पिताः मिथ्याभूताइत्यर्थः। तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिन्यायात्। वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतेश्च ॥८॥ ननुप्रपंचस्यमिथ्यात्वेपि जीवभेदस्य सत्यत्वात्कथंप्रपंचाधिष्ठानरूपस्य परमात्मनोऽद्वितीयत्वमित्याशंक्योपाधिकभेदेऽपि वस्तुतोऽद्वितीयत्वमेवेतिसदृष्टांतमाह॥ यथाकाशइति॥ यथाविभुरप्याकाशो घटमठादिरूपनानोपाधिगतः संस्तस्योपाधेर्भेदात् घटाकाशोमठाकाशइतिभिन्नवद्भाति तद्वद्विभुरपिहृषीकेशः सर्वेंद्रियप्रवर्तकोऽतःकरणादिरूपोपाधिष्ववच्छिन्नतयाप्रतिबिंबतया

सच्चिदात्मन्यनुस्यूतेनित्येविष्णौ प्रकल्पिताः ॥व्यक्तयोविविधाः
सर्वा हाटकेकटकादिवत् ॥८॥यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधि-
गतो विभुः ॥तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशादेकवद्भवेत् ॥९॥

यागतःप्राप्तःसंस्तस्योपाधेर्भेदाद्भिन्नवद्भाति तस्योपाधेर्नाशादेकवद्भवेत् ॥ यथ घटाद्युपाधीनांविनाशे एकोमहाकाशएवभवति तद्वदित्यर्थः ॥ एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेता केवलोनिर्गुणश्च एकःसन् बहुधाविचचार एकंसंतंबहुधाकल्पयंति एकधैवानुद्रष्टव्यं नेहनानास्तिकिंच न एकमेवाद्वितीयंब्रह्म॥ एकएवहि भूतात्मा भूते भूतेव्यवस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् ॥ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवच स्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तास-

नानोपाधिवशादेव जातिवर्णाश्रमादयः ॥
आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत् ॥१०॥

र्यतयात्मनोऽसंगाद्वितीयत्वप्रतिपादनाज्जीवभेदस्योपाधिकत्वेनमिथ्यात्वमितिभावः ॥ ॥९॥ नन्वब्राह्मणोऽहं ब्रह्मचार्यहं संन्यस्तोहमित्यादिजातिवर्णाश्रमादिभिर्धर्मैर्युक्त-स्यात्मनः कथमसंगाद्वितीयत्वमित्याशंक्य तद्धर्माणामपितत्रोपाधिकत्वात् वस्तुत-स्तत्त्वमित्याह ॥ नानोपाधीति ॥ पूर्वोक्तदेहाद्यनेकोपाधिकृततादात्म्याध्यासादेव तद्धर्माजातिवर्णाश्रमादयआत्मन्यारोपिताअविद्याकल्पिताः ननु स्वतः तथात्वेसुषुप्ताव-

प्यात्मनिभासेरन् ॥ वक्ष्यतिच देहेंद्रियगुणान्कर्माण्यमलेसच्चिदात्मनि अध्यस्यंत्य- फेनगगनेनीलत्वादिवदिति ॥ देहादीनांधर्माएचाविवेकादात्मनिभासंतइत्यत्र दृष्टांतमाह ॥ तोयेरसवर्णादिभेदवदिति ॥ यथास्वभावान्मधुरमपिजलंकटुकषायलवणाम्लरक्त- पीतादिद्रव्योपेतंसत् तत्तद्रूपंभवति नतुस्वरूपेणतद्वदित्यर्थः ॥१०॥ अविद्याप ... स्थूलशरीराद्युपाधित्रितयादात्मानंविविच्यान्मुमुक्षुरित्युपाधित्रयस्वरूपंदर्शयति ॥ पंचीकृतेत्यादिसार्द्धद्वाभ्यां ॥ तत्रतावत्स्थूलशरीरोपाधिमाह ॥ पंचीकृतेति ॥ पंचानांभूता-

पंचीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितं ॥
शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥११॥

प्रत्येकंद्विधाविभज्य तत्रार्द्धपंचकंप्रस्थाप्य परार्द्धपंचकेएकैकंचतुर्द्धाविभज्य तस्मिन्प्र- स्थापितेऽर्द्धपंचके स्वस्वांशंपरित्यज्य तत्रैवचचतुर्द्धाविभक्तानामेकैकस्ययोजनंपंचीकरणं॥ एवमपंचपंचसंपद्यंतइतिपंचीकृतानियानिपृथिव्यादिमहाभूतानि तेभ्यउपादानकारणेभ्यः संभवउत्पत्तिर्यस्यतत् प्रारब्धकर्मभिः संचितंरचितंप्रत्यगात्मनः सुखदुःखानामायतनंभोगस्थानंयत्तच्छरीरंस्थूलशरीरमित्यर्थः ॥११॥

अथसूक्ष्मशरीरोपाधिमाह ॥पंचेति॥ पंचप्राणाः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याः। मनः संकल्पविकल्पात्मिकांतःकरणवृत्तिः।बुद्धिर्निश्चयात्मिकातद्वृत्तिः। दशेंद्रियाणिश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानिज्ञानेंद्रियाणिपंच वाक्पाणिपाद पायूपस्थाख्यानिकर्मेंद्रियाणि पंचच॥ तैर्मिलितासप्तदशभिरवयवैः समन्वितंयुक्तंअपंचीकृतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यउपादान कारणेभ्यउत्थंजातंप्रत्यगात्मनः सुखदुःखभोगस्यसाधनंयत्तत्सूक्ष्मांगंलिंगशरीरमित्य

पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसमन्वितं ॥ अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम् ॥१२॥ अनाद्यविद्यानिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ॥उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥१३॥

र्थः॥१२॥ अथतृतीयं कारणशरीरोपाधिमाह॥अनादीत्यर्द्धेन॥ अनिर्वाच्या तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वाज्जगत्सर्जनाच्च सदसद्भ्यांवक्तुमयोग्या याऽनाद्यविद्या सासमष्टिव्यष्टिभेदेनस्थूलसूक्ष्मप्रपंचयोर्जनकत्वात्कारणोपाधिरुच्यतइत्यर्थः॥उपाधित्रयनिरूपणस्यप्रयोजनमाह ॥उपाधीति॥ उक्तस्थूलशरीराद्युपाधित्रितयादन्यंतत्साक्षिणमात्मानमवधारयेत् उपाधित्रितयविलक्षणः सच्चिदानंदरूपोऽहमस्मीतिनिश्चित्यजानीयादित्यर्थः ॥१३॥ ॥७॥

ननूपाधित्रितयविलक्षणसच्चिदानंदरूपत्वमात्मनोन संभवत्यन्नमयादिरूपतयाप्रतीतेः॥ सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुत्या तन्मयतयाप्रतिपादनाच्चेत्याशंक्यात्मन्यन्नमयादिरूपेण या प्रतीतिः सा तत्तादात्म्याध्यासादितिसदृष्टांतमाह॥ पंचकोशेति ॥ अन्नरसेनैवभूत्वा तेनैवाभिवृद्धिंप्राप्यान्नरूप पृथिव्यांयद्विलीयतेतदन्नमयः॥ प्राणादिपंचवायवः वागादिपंचकर्मेंद्रियाणिच मिलित्वाप्राणमयः॥ मनश्चक्षुरादिज्ञानेंद्रियपंचकंचमिलित्वामनोमयः॥ बुद्धिर्ज्ञानेंद्रियपंचकंचमिलित्वाविज्ञानमयः॥ कारण

पंचकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ॥
शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥१४॥

शरीरभूताविद्यामलिनसत्त्वं प्रियादिवृत्तिसहितंसत् आनंदमय इत्येतेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाःपंचकोशाः शुद्धसच्चिदानंदरूपस्यात्मनआच्छादकत्वात् ॥आदिपदेनस्थूलत्वकृशत्वक्षुधापिपासादयस्तद्धर्माःग्राह्यास्तेषांयोगेनमिथ्यातादात्म्येनवस्तुतःशुद्धोऽप्यात्मा तत्तन्मयइव मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं क्षुधितोऽहं संदिग्धोऽहं निश्चयवानज्ञश्चास्मीति तत्तदन्नमयादिरूपतयामिथ्यैवास्थितइत्येवंप्रतीयते नतु

वस्तुतस्तत्तद्रूपइतीवशब्दार्थः॥ सवाएषइत्यादिवेदस्त्वऽरुंधतीन्यायेनसूक्ष्मवस्तुप्रद
र्शयन्नुपाधिस्थंपुरुषंसूचयति नत्वन्नमयपुरुषत्वेतात्पर्यवान्॥ एतदेवदृष्टांतेनद्रढय-
ति॥ यथास्वभावतःशुक्लएवस्फटिको नीलपीतवस्त्रादियोगेन तत्तन्मयइवाभाति न
तुवस्तुतोनीलपीतादिरूपस्तद्वदित्यर्थः॥१४॥ तादात्म्याध्यासेनान्नमयादिरूपतयास्थि
तस्यात्मनस्तेभ्योविवेचनंकुर्यादितिसदृष्टांतमाह॥ वपुस्तुषादिभिरिति॥ तंडुलस्यस्वरू
पतयाप्रतीयमानतुषादिभिर्युक्तंतंडुलंयथाऽवघाततोमुसलावहननेनशुद्धंविविच्यतेपृ

वपुस्तुषादिभिः कोशैर्युक्तंयुक्त्यावघाततः॥
आत्मानमांतरं शुद्धं विविच्यात्तंडुलं यथा॥१५॥

थक्क्रियते॥ तथा कोशैरन्नमयादिभिर्युक्तंतेषामभ्यंतरंशुद्धमात्मानंविविच्यात्तेभ्यःपृ
थक्कृत्यविजानीयादित्यर्थः॥ विवेचनप्रकारस्तुअयमन्नमयो नात्मा भौतिकत्वात् घटादि
वत् अन्यथाकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात्॥ प्राणमयोऽपिनात्मा भौतिकत्वाज्जड-
त्वाच्च॥ मनोमयोऽपि नात्मा करणत्वाद्वास्यादिवत्॥ विज्ञानमयोऽपि नात्मा परिणामि
त्वादुग्धादिवत्॥ आनंदमयोऽप्यनात्मा जडत्वाद्घटादिवत्॥ कुंडलकटकादिवन्मदीय

त्वेनप्रतीयमानत्वादनात्मत्वमेतेषांस्फुटमेवेति तेभ्योविलक्षणःप्रत्यगात्मा परमात्मै
व सच्चिदानंदैकलक्षणलक्षितत्वादिति ॥१५॥ नन्वात्मनोब्रह्मरूपत्वेन सदासर्वगतत्वा
त्किमितिससर्वत्रनभासतइतितत्राह ॥ सदेति ॥ आत्मासर्वगतोऽपिसर्वत्रव्याप्यस्थितोऽ
पि न सर्वत्रावभासते। अस्तिभातिप्रियरूपेणसदासर्वत्र घटपटादिषुभासमानत्वेऽप्यनु
भवितृत्वलक्षणविशेषरूपेणबुद्धावेवावभासेत तस्याःसत्त्वगुणकार्यत्वेनस्वच्छत्वात् ॥

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ॥ बुद्धावेवावभासेत स्वच्छे
षु प्रतिबिंबवत् ॥१६॥ देहेंद्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणं ॥ तद्वृ
त्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥१७॥

एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति ॥
स्वच्छेषुप्रतिबिंबवदिति ॥ यथाशरीरादिवस्तूनांछायाप्रतिभासस्यसूर्यादीनामातपस्यच
सामान्यतः सर्वत्रप्रतीयमानत्वेऽपितेषांविशेषाकारप्रतिबिंबंतुजलदर्पणादिस्वच्छेष्वेव
दृश्यते नत्वन्यत्र तद्वदित्यर्थः ॥१६॥ अधुनादेहेंद्रियादिसंघातेवर्तमानस्याप्यात्मनस्त
द्वैलक्षण्यंराजदृष्टांतेनदर्शयति ॥ देहेति ॥ देहेंद्रियादिसंघातेवर्तमानमात्मानंदेहेंद्रिय
मनोबुद्धिप्रकृतिभ्योजडपरिणामीदृश्येभ्योविलक्षणंचैतन्यापरिणाम्यदृश्यरूपं तेषां

देहादीनांया वृत्तयः बाल्याद्यवस्थादेहवृत्तयः रूपरसादिविषयाकाराश्चक्षुरादींद्रियवृत्तयः संकल्पविकल्पात्मिकामनोवृत्तयः अध्यवसायलक्षणाबुद्धिवृत्तयः आकाशाद्याकारपरिणामरूपाः प्रकृतिवृत्तयस्तासांसाक्षिणंचविद्याज्ज्ञानीयात् ॥ यथाराजासदसि सभ्यान्सर्वान्साक्षितयापश्यन् तेजस्वित्वादिना विलक्षणएवावबुध्यते तद्वदित्यर्थः॥१७
नन्वात्मनःसाक्षित्वेनयज्ज्ञानंतन्नोपपद्यते संघातेव्यापारवत्तयाप्रतीतेरित्याशंक्य

व्यापृतेष्विंद्रियेष्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनां ॥
दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥१८॥

तन्नव्यापारवत्ताप्रतीतेर्भ्रांतित्वान्मैवमितिसदृष्टांतमाह ॥ व्यापृतेष्विति ॥ चक्षुरादींद्रियेषुस्वस्वविषयेव्यापारवत्सुसत्सु अविवेकिनांगुरुशास्त्राद्युपदेशरहितानामात्माव्यापारीवदृश्यते नतुतत्वदृशां यथाऽभ्रेषुमेघखंडेषुवायुनाधावत्सुलौकिकैः शशीधावतीवदृश्यते नतुचंद्रोवस्तुतोधावति ॥ तद्वदात्माऽपिवस्तुतो न व्यापारवानित्यर्थः ॥१८॥

ननु देहेंद्रियादीनामेवचेद्व्यापारवत्वं तद्वत्वेनतेषांतर्हिचेतनत्वादात्मत्वं स्यादित्याशं क्यात्मचैतन्येनैवतेषांव्यापारवत्वं नतुस्वत इतिसदृष्टांतमाह ॥ आत्मचैतन्यमिति ॥ आ त्मनोयच्चैतन्यंस्वरूपभूतं तदाश्रित्यदेहेंद्रियादयःस्वकीयार्थेषुवर्तन्ते यथा लौकिका ज नाःसूर्यस्यालोकंप्रकाशमाश्रित्य स्वस्वव्यापारे प्रवर्तंते तद्वत्तस्मा देहेंद्रियादिषुस्वयंचेतन त्वाभावादात्मत्वंनसंभवतीत्यर्थः ॥१९॥ नन्वात्मन एवचैतन्यरूपत्वमस्तु परंत्वहंजातो

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेंद्रियमनोधियः ॥ स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सू
र्यालोकं यथा जनाः ॥१९॥ देहेंद्रियगुणान्कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि॥
अध्यस्यंत्यविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥२०॥

ऽहं मृतोऽहं कुमारोऽहं वृ
द्धा स्थूलश्च काणोऽहं बधिरोऽहं पश्यामि शृणोमि वच्मीत्याद्यनवरतमनुभूयमानत्वाज्जन्मा दिमत्वमपि स्यादित्याशंक्य देहेंद्रियादिधर्माणांतेषामविवेकेनात्मन्यारोपितत्वान्नतद्धर्म त्वमिति सदृष्टांतमाह ॥ देहेंद्रियादिगुणानिति ॥ देहश्चेंद्रियाणिचतेषांगुणान्जन्मादिका णत्वादिधर्मान् गमनवचनादिकर्माणि चामलेऽज्ञानतत्कार्यमलरहिते सच्चिदात्मनि मूढा अविवेकेनारोपयंति ॥ यथानीरूपेगगने नीलतामालिन्यादिनातलं चाविवेकेनाध्यस्यंति

तद्वत्तो वस्तुतस्तेआत्मधर्मानसंति किंतुदेहादीनामेवेत्यर्थः ॥२०॥ ननुदेहेंद्रियादीनांधर्मा जन्माद्य आत्मनिमाभवंतु परंत्वहं कर्ताहं भोक्ता पुण्यवान् पापश्च सुखी दुःखी चास्मीतिसततंप्रतीतेर्वैशेषिकाभिमतः कर्तृभोक्त्रादिरूपएवात्मा स्यादित्याशंक्य कर्तृत्वादीनामंतःकरणधर्मत्वेन तत्तादात्म्याध्यास पूर्वकएव तेषामारोपइति स दृष्टांतमाह ॥ अज्ञानादिति ॥ मानसोपाधिस्तस्यैव कर्तृत्वादयो धर्माश्चाज्ञानादात्मतत्त्वाच्छादिकावि-

अज्ञानान्मानसोपाधिः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ॥ कल्प्यंतेऽम्बुगते चंद्रे चलनादि यथांऽभसः ॥२१॥ रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ॥ सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥२२॥

घाता सच्चिदानंदरूपआत्मनिकल्प्यन्ते वैशेषिकादिभिर्मिथ्यैवाध्यस्यंते ॥ यथांऽभसोजलस्य चलनादितरलत्वमलिनत्वाधोदेशस्थत्वान्यंबुगते जलप्रतिफलिते चंद्रमस्यविवेकिनोमिथ्यैवारोपयन्ति तद्वदात्मनीत्यर्थः ॥२१॥ अंतःकरणधर्माएव रागेच्छादयआत्मनिकल्पिताइत्येतदेवान्वयव्यतिरेकयुक्तिप्रदर्शनेनद्रढयति ॥ रागेच्छासुखदुःखादीनि ॥ रागोविशेषाभिलाषः इच्छा सामान्याभिलाषः सुखंसर्वेषामनुकूलवेदनीयश्चित्तविकारः दुःखंप्रतिकूलवेदनीयश्चि

त्तविकारस्तान्येतानि आदौयस्य कर्तृत्वादेस्तत्सर्वंजाग्रत्स्वप्नयोर्बुद्धौ सत्यांप्रवर्तते सुषु
प्तौतस्याबुद्धेर्नाशेस्वकारणज्ञानलयेतद्रागादिकंनास्ति तस्माद्बुद्धेरेवरागादिधर्मजातम
स्ति नत्वात्मनइत्यर्थः ॥२२॥ ननुयद्यात्मा रागेच्छादिस्वभावो नास्ति तर्ह्यसौ कीदृक्स्व
भावइतिचेत्तत्स्वभावंदृष्टांतत्रयेण दर्शयति ॥प्रकाशइति॥ अर्कस्य सूर्यस्य प्रकाशो यथा
स्वभावः स्वरूपं तोयस्यजलस्य शैत्यंशीतलतायथास्वभावः अग्नेरुष्णतायथास्वभाव

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ॥स्वभावः सच्चिदानंद-
नित्यनिर्मलतात्मनः ॥२३॥आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरितिद्वयं॥
संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥२४॥

स्तथाऽऽत्मनःसच्चिदानंदनि
त्यनिर्मलतास्वभावः संश्च चिच्चानंदश्च नित्यश्च निर्मलश्च तेषांभावस्तत्ता तत्स्वरूपइत्यर्थ
॥२३॥ नन्वहं जानाम्यहं सुखीति ज्ञानसुखाद्याश्रयतयाऽऽत्मनः प्रतीतेः कथंनिर्विकार
सच्चिदानंदरूपत्वमित्याशंक्याह ॥ आत्मनइति ॥ प्रत्यगात्मनोयः सच्चिदंशः अंशइवांश
स्तत्तहृत्तिव्याप्त्याभासः बुद्धेर्वृत्तिश्च ज्ञानानंदांशावच्छेदिकेत्येत द्वयमविवेकेन संयोज्या
संगस्यात्मनः केनापि संबंधस्याभावात् तथाऽप्यज्ञानवशान्मिथस्तादात्म्यंप्रतिविभा-

त्याहं जानाम्यहं सुखीत्यादिप्रत्ययः प्रवर्त्ततेऽतः ज्ञानसुखाद्याकारवृत्तिरूपेण परिणता या बुद्धिस्तस्याएवतत्तदाकारज्ञानसुखाद्याश्रयत्वं नत्वात्मनस्तस्य तदाश्रयतयाभानंतु बुद्धितादात्म्यादिति वस्तुतोनिर्विकारस्तच्चिदानंदरूपएवात्मेतिभावः ॥२४॥ एतदेवविशदयति ॥आत्मनइति ॥जातु कदाचिदप्यात्मनो विक्रियाविकारोनास्ति ॥निर्गुणंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनमितिश्रुतेः अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते इतिस्मृतेश्च बुद्धेस्तुकदाचिद्बोधोबोधशंकैव नास्ति प्रकृतिकार्यत्वेनजडत्वात् तथाऽपि जीवोंऽतःकरणावच्छिन्नचेतनः सर्वजडचेतनात्मकमलमत्यंताभेदेनज्ञात्वा मिथ्याभिमत्याहं कर्त्ताहं द्रष्टेतिमुह्यतिभ्रान्तोभवति ननुविविक्तआत्मनिस्वल्पोऽपिविकार इत्यर्थः ॥२५॥

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधो न जात्विति ॥
जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा कर्त्ता द्रष्टेति मुह्यति ॥२५॥

॥ छ ॥ ॥श्रीसच्चिदानंदायनमः॥ ॥

अधुनाऽऽत्मन्यन्यथाज्ञानस्य फलं दर्शयंस्तत्त्वज्ञानस्यापि फलं दर्शयति ॥ रज्जुसर्पवदिति ॥ यथा महांधकारे विकाररहितरज्ज्वादौ सर्पाद्यारोपणं कृत्वा भयं प्राप्नोति पुमान् एवमात्माप्यात्मानं जीवं सद्वितीयं परिच्छिन्नं संसारिणं ज्ञात्वा मिथ्यैव निश्चित्य भयं नानाविधसांसारिकपीडानिमित्तं वहेत् प्राप्नुयात् ॥ द्वितीयाद्वै भयं भवति उदरमंतरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवति नचेदिहावेदीन्महती विनष्टिरित्यादिश्रुतेः ॥ ईषदप्यंतरं कृत्वा रौरवं नरकं

रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ॥
नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातश्चेन्निर्भयो भवेत् ॥२६॥

व्रजेदित्यादिस्मृतेश्च चेद्यदि नाहं जीवोऽखंडाद्वितीयसच्चिदानंदरूपपरमात्माहमिति तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरात्मा ज्ञातो ज्ञानविषयो जातस्तदा निर्भयो भवेत् ॥ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवास्तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यतीत्यादिश्रुतेः ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छतीत्यादिस्मृतेश्च ॥२६॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथात्मा स्वकीयप्रकाशेनबुद्ध्यादीन्प्रकाशयंस्तैर्नप्रकाश्यतइति स्वप्रकाश इतीयत्वमा त्मनइतिसदृष्टांतमाह ॥ आत्मेति ॥ आत्माबुद्ध्यादीनिबुद्धिमनश्चित्तानि चक्षुरादींद्रिया णिच भासयतिप्रकाशयति ॥ ननुप्रतिसंघातबुद्ध्यादीनांप्रतिसंघातमेकैकआत्माप्रकाश कःउत सर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीनामेकएवात्माप्रकाशकः नाद्यः एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एक एवहिभूतात्मा भूतेभूतेव्यवस्थितः एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढ इत्यादिश्रुतिविरोधादद्वैतव्या घाताच्च ॥ द्वितीयेतुश्रुतिविरोधाभावेऽपिदेवदत्तसुखदुःखादीन् यज्ञदत्तोऽनुभवेत् य

आत्माऽवभासयत्येको बुद्ध्यादीनींद्रियाणिच ॥
दीपो घटादिवत्स्वात्मा जडैस्तैर्नावभास्यते ॥२७॥

ज्ञदत्तस्यतान्देवदत्तः ॥ उभयथात्मन एकत्वादित्याशंक्यात्मानं विशिनष्टि ॥ एकइति ॥ प्रति संघातमेकोऽद्वितीयएवात्मासर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीन् प्रकाशयति यथाएकएवदीपो घटा दिवस्तुजातं ॥ अयंभावः यथायद्यपिएकएवदीपस्य सूर्यस्यवा प्रकाशस्तथाऽपियो घ- टाकारतयाघटंव्याप्य स्थितः सघटमेवप्रकाशयति नतुपटं यश्चपटाकारतयापटावच्छि न्नः सपटमेव नघटमपि ॥ यथावासर्वावकाशप्रदएकएवमहाकाशः परंतुसएवघटाव

च्छिन्नोयद्वस्तुधारयति तत्कुशूलावच्छिन्नेनगगनेन नध्रियते यत्कुशूलावच्छिन्नोधारयति तद्घटावच्छिन्नेननध्रियते ॥ तथासर्वसंघातेष्वेकएवात्मासर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीन्प्रकाशयंस्तत्तदवच्छिन्नएवतान्प्रकाशयति ॥ अतोनदेवदत्तयज्ञदत्तयोः परस्परंसुखदुःखाद्यनुभवः ॥ उपाध्यविवक्षायांतुसूर्यादिवत्सर्वान्सपरमात्मैवप्रकाशयतीति ॥ यथान्यदीपस्तैर्घटादिभिर्नावभास्यतेप्रकाश्यते तद्वत्स्वात्मात्वेषांबुद्ध्यादीनामधिष्ठानभूत आत्माऽपिजडैस्तैर्बुद्धींद्रियादिभिर्नप्रकाश्यतेभास्यैर्भासकभासनायोगादित्यर्थः२७

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः ॥ न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्मा प्रकाशते ॥२८॥

नन्वात्मा बुद्ध्यादिभिर्यदि नावभास्यते तर्हि तस्यभानं केन स्वेनैवचेत्तदाऽऽत्माश्रयः ज्ञानांतरेणचेत्तदा ज्ञानानवस्थेत्याशंक्य स्वप्रकाशत्वात्स्वेनैव स्वस्यस्फुरणमितिसदृष्टांतमाह ॥ स्वबोधइति ॥ स्वस्यात्मनोबोधेस्फुरणेऽन्यज्ञानाकांक्षानास्ति आत्मनोबोधरूपतया ज्ञानरूपत्वात् ॥ यथादीपस्यस्वप्रकाशनेदीपांतरापेक्षानास्ति तद्वत्स्वात्मा स्वयमेवप्रकाशते ॥ नहिलोकेदीपस्यस्वप्रकाशनेआत्माश्रयइतिभावः ॥२८॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

ननु यद्यात्मनः स्वतएवस्फुरणंतर्हि यत्नत एवसर्वे मुक्ताः स्युरात्मज्ञानस्यसदाविद्यमा-
नत्वादित्याशंक्यात्मचैतन्यरूपं सामान्यज्ञानं नमुक्तिसाधनमपितु महावाक्यजन्यं य-
द्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तदेवमुक्तिसाधनमिति तदेवसंपादयेदित्याह ॥ निषिध्येति ॥ अथा
तआदेशोनेतिनेतीत्यतन्निरसनवेदवाक्यैर्निखिलोपाधीन्समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मरूपान्
निषिध्यानात्मत्वेनपरित्यज्य संबंधत्रयसहितैस्तत्वमसि अयमात्माब्रह्म प्रज्ञानंब्रह्म
अहंब्रह्मास्मीतिमहावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोरैक्यंविद्यात्जानीयात् ॥ इदमेवमुक्ति-

निषिध्य निखिलोपाधीन्नेतिनेतीतिवाक्यतः ॥
विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥२९॥

साधनंतत्वज्ञानमित्यर्थः ॥ संबंधत्रयंतु ॥ सामानाधिकरण्यंच विशेषणविशेष्यता लक्ष्य
लक्षणभावश्चेति ॥ तत्रभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांपदानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधि
करण्यम् यथा सोयंदेवदत्तइत्यत्र सइत्यस्यतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यायमि
त्यस्यैतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यचैकस्मिन्देवदत्तव्यक्तिमात्रेप्रवृत्तिः सामाना
धिकरण्यं॥ एवंतत्वमसीतिवाक्येऽपि परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरो

क्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वंपदस्य चैकस्मिंश्चैतन्ये तात्पर्यसंबंधः॥ विशेष-णविशेष्यताच यथा सोयंदेवदत्त इत्यत्रैव सः कः अयं अयंकः सइति परस्परंभे-दव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः॥ एवं तत्त्वमसीत्यत्रापि तत्पदार्थपरोक्ष-त्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेद व्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः॥ लक्ष्यलक्षणभावश्च यथा तत्रैव सोयंशब्द योर्विशिष्टयोः सोयंशब्दार्थयोर्वा लक्षणत्वंव्यक्तिमात्रस्य च लक्ष्यत्वं॥ एवं तत्त्वमसी तिवाक्येऽपि तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धपरोक्षत्वादिधर्मपरित्यागेनाविरुद्धाखं डचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः संबंध इति॥ नन्वेवमपि लक्षणां विना महावाक्यैः सविशेषणयोर्जीवात्मपरमात्मनोरैक्यज्ञानं न संभवति। तत् कथमुच्यते। तैस्तयो रैक्यं विद्यादिति चेत्तर्हि नका लक्षणा जहल्लक्षणा वाऽजहल्लक्षणा वा जहदजहल्ल-क्षणा वा॥ नाद्या यथा गंगायां घोष इत्यत्र वाच्यार्थप्रवाहमशेषतः परित्यज्य त त्संबंधिन्यर्थांतरतीरे वृत्तिस्संभवति। तद्वदिह जडाजडासंभेदात्मकस्याशेषवाच्या र्थस्य परित्यागे तत्संबंधिनः पदार्थांतरस्यान्यस्य लक्षणीयस्याभावेन जहल्लक्षणा यास्तस्या असंसरणात्॥ नापि द्वितीया यथा श्वेतो धावतीत्यत्र गुणवाचिना श्वेत

शब्देनतदाश्रयद्रव्यंस्ववाच्यार्थगुणापरित्यागेनलक्ष्यते तथैवेहस्ववाच्यार्थापरित्यागे न तत्संबंधिनिवृत्तिरित्येवंलक्षणायास्तस्याअजहत्स्वार्थायाअपिविरोधस्यतादवस्थ्येनासंभवात् ॥ तृतीया जहदजहल्लक्षणातु यद्यपि सोयंदेवदत्तइत्यत्र यथातदेतद्देशकालवैशिष्ट्यांशपरित्यागेनोभयावस्थानुगतमखंडं देवदत्तस्यां ते तद्वदत्राप्युभयोः पदार्थयोः समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मस्थूलरूपवाक्यार्थविरोध्यंशपरित्यागेन सर्वानुगतंचिन्मात्रंलक्षणयासमादायाखंडवाक्यार्थो बोध्यते इतिसंभवति ॥

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत्क्षरं ॥ एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥३०॥

तथाऽप्यत्र तु साऽप्याचार्येण नाद्रियते । वाक्यार्थविरोधिनिखिलोपाधीनांनेतिनेतीतिवेदवाक्यैरेवनिषेधंविधाय तदनुविविक्तयोरेवतत्त्वंपदार्थयोस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरभेदस्योपदेशात् ॥ यत्त्वत्रटीकाकारेणलक्षणयामहावाक्यैरैक्यंविद्यादित्युक्तं तत्त्वापाततइतिध्येयम् ॥२९॥ नन्वतन्निरसनाभावे काक्षतिरित्याशंक्यातन्निरसनाभावेऽखंडात्मा ज्ञातुमशक्यः । यथानारोपितस्यसर्पस्यापाकरणाभावे तदधिष्ठानरूपरज्जुज्ञानंनोत्पद्यते तद्वच्छरीराद्य-

नात्मनिरसनाभावेसच्चिदानंदरूपात्मा ज्ञातुंनशक्यते इत्याशयेनाह ॥ आविद्यक मिति ॥ देहेंद्रियादिसर्वंदृश्यंयतोऽविद्याकल्पितमतोबुद्बुदवत्क्षरंविनाशि तस्मादेतत्सर्वंनिरस्येतिशेषः । एतस्माद्विलक्षणंसच्चिदानंदरूपंनिर्मलमविद्यातत्कार्यरहितंब्रह्माहमस्मीतिविद्यात् येनकृतकृत्योभवेदित्यर्थः ॥ तथाचोक्तंभगवता यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडवेति ॥३०॥ इदानींमहावाक्यजन्यस्यपूर्वोक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यदृढीकर्तुंस्वस्मिन्नेवतत्त्वज्ञानमननप्रकारमाह ॥ देहान्यत्वादितिषड्भिः ॥ स्थूलशरीरधर्मा जन्म

देहान्यत्वान्न मे जन्म जराकार्श्यलयादयः ॥
शब्दादिविषयैः संगो निरिंद्रियतया न च ॥३१॥

जराकार्श्यलयादयः मेमम नसंति नित्याजरामरापरिणामित्वेन देहभिन्नत्वात् ॥ ममशब्दादिविषयैः सहसंगोनच निरिंद्रियतयाऽइंद्रियेभ्योनिर्गतत्वाद्भिन्नत्वादित्यर्थः ॥ भौतिकानामिंद्रियाणांभौतिकैर्विषयैःसहसंबंधोऽस्तु ममतुनित्यत्वेनासंगत्वेनचकेनापिवास्तवसंबंधोनास्ति ॥ असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेरितिभावः ॥३१॥ ॥श्रीसच्चिदानंदायनमः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

मनोधर्मोनप्यात्मनिनिषेधति ॥ आमनस्त्वादिति ॥ दुःखंच रागश्च द्वेषश्च भयंच तान्यादौयेषांकामसंकल्पविचिकित्साश्रद्धादीनांते मनोधर्मामेमम नसंति अमनस्त्वान्मनोभिन्नत्वात् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेति ॥ देहान्यत्वादित्यादिसार्द्धश्लोकोक्तदेहादीनां जन्मादिधर्मनिषेधस्योपलक्षणत्वात् क्षुत्पिपासादयःप्राणधर्मा अपिमयिनसंतीतिबोध्यम् । आत्मनोदेहेंद्रियादिभिन्नत्वेश्रुतिमपिप्रमाणयति ॥ अप्राणइत्यादिसार्द्धेन ॥ हियस्मान्मुख्या मुख्यप्राणभिन्नोऽहं तस्मात्क्षुत्पिपासाकाणत्वबधिरत्वादयस्तद्धर्मामयिनसंति ॥ यस्मान्मनोभिन्नोऽहं तस्माद्रागद्वेषादयस्तद्धर्मामयिनसंति ॥ शुभ्रइतिमलिनरूपस्थूलदेहभिन्नत्वेन जन्ममरणादीनामात्मनिनिषेधः ॥ स्वकार्यवर्गात्परतोऽक्षरादव्यक्तात्परइत्यनेनमूढत्वादयोऽज्ञानधर्मामयिनसंतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतःपरः ॥ ३२ ॥

जन्यत्वेनानित्यत्वादनात्मत्वं प्राणादीनां साधयति ॥ एतस्मादिति ॥ प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः सकाशात् प्राणः क्रियाशक्तिः मनोऽतःकरणं ज्ञानशक्तिः सर्वेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि ॥ चशब्दाद्देहादिकमपि खं नभः वायुर्नभस्वान् ज्योतिरग्निः आपो जलानि पृथ्वी भूमिः विश्वस्य सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य प्राणिजातस्य धारिणी त्येतत्सर्वमनाद्यविद्यया जायत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ निर्गुण इति ॥ प्रकृतितद्विकारबुद्धिभिन्न

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च ॥ खं वायुर्ज्योतिराप
श्च पृथ्वी विश्वस्य धारणी ॥ २३ ॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नि-
र्विकल्पो निरंजनः ॥ निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः २४

त्वात्सत्वादिगुणै रागेच्छादिगुणैश्च शून्योऽहमस्मीति संबंधस्तदुक्तमत्रैव ॥ रागेच्छासुख दुःखादिबुद्धौ सत्यां प्रवर्तते सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मन इति ॥ निष्क्रियः देहेंद्रियादिक्रियारहितोऽहं देहेंद्रियादिभिन्नत्वात् ॥ अहं करोमीत्यादिप्रतीतिस्तु देहेंद्रियादिष्वात्मनस्तादात्म्याध्यासात् ॥ नित्योऽहं सर्वदैव चैतन्यैकरूपतया प्रमीयमानत्वात् ॥ निर्विकल्पः संकल्पविकल्पात्मकमनोभिन्नत्वात् ॥ निरंजनः मायातत्कार्यमलशून्य

त्वात् ॥ अतएवनिर्विकारः विकृतानांमायातत्कार्याणांकल्पितत्वेनतेषामधिष्ठानत्वाच्च ॥ निराकारः आकाशवत्स्वतंत्रत्वेसतिनिरवयत्वात् ॥ नित्यमुक्तः मोहादिबंधानांमयिकल्पितत्वेनवस्तुतोऽसंगत्वात् ॥ निर्मलः तमस्तत्कार्यमलरहितत्वात् ॥ ३४ ॥ नन्वेवंभूतेऽपित्वयिपरिच्छिन्नत्वंस्यादितिचेन्नेत्याह ॥ अहमिति ॥ सर्वंदृश्यजातंबहिरंतर्व्याप्ययथाकाशःस्थितस्तथाऽहमपिप्रत्यक्चैतन्यरूपेणास्तिभातिप्रियरूपेणाच सर्वबहिरंतर्गतोऽस्मि ॥ तर्हिसर्वस्यविनाशेतवापिविनाशोभवेदिति तत्राह ॥ अच्युत इति ॥ सर्वस्यकल्पितत्वेनविनाशेऽपिममविनाशोनास्ति अधिष्ठानरूपत्वात् ॥ ननुतवाधिष्ठानरूपत्वेनविनाशाभावेऽप्यंतःकरणादेः सत्ताचैतन्योभयप्रदत्वेन घटादेश्चसत्तामात्रप्रदत्वेनवैषम्यंस्यादितिचेत्तत्राह ॥ सदासर्वसम इति ॥ अंतःकरणादीनां घटादेश्चसत्वतमः कार्यत्वेन वैषम्यतया वैषम्यप्रतीतिरस्तु नत्वात्मनिवैषम्यमित्यर्थः ॥ अतएवशुद्धः पुण्यापुण्यसंबंधरहितः ॥ निःसंगः केनापिवास्तवसंबंधशून्यः ॥ अतएवनिर्मलःसंशयादिमलरहितः ॥ अतएवाचलःपरिपूर्णसच्चिदानंदस्य स्वरूपाच्चलितुमयोग्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अहमाकाशवत्सर्वं बहिरंतर्गतोऽच्युतः ॥ सदा सर्वसमः शुद्धो
निःसंगो निर्मलोऽचलः ॥ ३५॥

तदेवं प्रत्यगात्मनस्त्वंपदार्थस्य यादृशंलक्ष्यस्वरूपंवर्णितं तादृशमेवतत्पदार्थस्य ब्रह्मणोलक्ष्यस्वरूपंवर्णयंस्तस्यस्वस्मिन्नभेदमप्यनुसंदधाति ॥ नित्येति ॥ नित्यं-त्रिकालाबाध्यं शुद्धंअविद्यादिमलरहितं विमुक्तंसंसारवर्जितं एकंसजातीयभेदशून्यं अखंडंदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं आनंदंसुखरूपं अद्वयंविजातीयस्वगतभेदशून्यं एवंविधंयत्परंब्रह्म ॥ सत्यंज्ञानमनन्तम्ब्रह्मेतिश्रुत्याप्रतिपादितं तदेवाहम-

नित्यशुद्धविमुक्तैकमखंडानंदमद्वयं ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यत्परं ब्रह्माहमेव तत् ॥३६॥ एवं निरंतरं कृत्वा ब्रह्मैवास्मीति वासना ॥हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥३७॥

स्मीत्यर्थः ॥३६॥ एवं चिरकालाभ्यस्तमननेन दृढीभूतंब्रह्मात्मैक्यज्ञानमविद्यातत्कार्यंसर्वंनिहंतीत्याह ॥ एवमिति ॥ एवंपूर्वोक्तेनप्रकारेण निरंतरंदीर्घकालसत्कारपूर्वकंमननंकृत्वा जाता याब्रह्मैवाहमस्मीतिवासना देहात्मज्ञानवद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यदृढता साऽविद्यातत्कृतचित्तविक्षेपांश्चहरतिनिःशेषेणनाशयति ॥ अत्रदृष्टांतो यथारसायनमौषधंसम्यक्सेवितंसत् रोगान्निःशेषेणनाशयति तद्वदिति ॥३७॥ ॥

अधुना ब्रह्मात्मैक्यभावनायां साधनान्याह विविक्तदेशइति ॥ जनसंबंधवर्जितदेशे आसीनः सुखमुपविष्टः विरागःशब्दादिविषये विगताइच्छायस्यातएवविशेषेणजि- तानींद्रियाणि येनसोऽनन्यधीः ब्रह्मात्मन्येवतत्पराधीर्यस्य तथाभूतः सन्ननंतं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं तं वेदशास्त्रप्रसिद्धमात्मानं ॥ यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विष- यानिह यच्चास्यसंततो भावस्तस्मादात्मेतिगीयत इतिनिरुक्तं ॥ एकं सर्ववासुदेवोऽ

विविक्तदेशआसीनो विरागो विजितेंद्रियः ॥ भावयेदेकमात्मानं त
मनंतमनन्यधीः ॥३८॥ आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सु
धीः ॥ भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥३९॥ ॥

हंचेति भावयेत् चिंतयेत् ॥ येनब्रह्मात्मैक्यनिश्चयःस्यादित्यर्थः ॥३८॥ ननु दृश्यप्र- पंचेजाग्रति कथमेकत्वभावनासंभवेदिति तत्राह ॥ आत्मनीति ॥ सुधीः शुद्धांतः करणोऽधिकारी धियाविवेकवत्याबुद्ध्यासर्वंदृश्यंप्रविलाप्य ॥ तदनन्यत्वमारंभण शब्दादिभ्यः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं पृथिव्यप्सुपयोवन्हौ वन्हिर्वायौनभस्यसौ नभश्चाव्याकृतेतच्चशुद्धेशुद्धोऽस्म्यहंहरिरिति ॥ न्यायघटित

श्रुतिस्मृतिप्रतिपत्तिपूर्वकंप्रकर्षेणात्यंताभावंकृत्वासदाएकमखंडैकरसमात्मानंभावयेत् ॥ अत्र दृष्टांतः ॥ निर्मलाकाशवदिति ॥ यथाशरत्कालेधूलिमेघाद्युपाध्यभावे स्वच्छएवाकाशोभवति तद्वदात्मानंस्वच्छैकरसंभावयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ नन्वखिलं दृश्यंविहाय विद्वान्समाधौकेनरूपेणावतिष्ठत इतिचेत्तत्राह ॥ नामेति ॥ परमार्थतत्त्वमात्मानंविद्वान् नामरूपेआदीयस्यजातिव्यक्त्यादेस्तत्सर्वंविहायपरमार्थभूताधिष्ठान

नामरूपादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ॥ परिपूर्णचिदानंदस्व
रूपेणावतिष्ठते ॥ ४० ॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ॥
परानंदैकरूपत्वात् दीप्यते स्वयमेव तत् ॥ ४१ ॥

ज्ञानेनबाधित्वा परिपूर्णचिदानंदस्वरूपंयदात्मतत्त्वं तेनस्वकीयपरमार्थरूपेणावतिष्ठतेनिवातदीपवन्नेंगते ॥ तदुक्तंभगवता ॥ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता योगिनोयतचित्तस्य युंजतोयोगमात्मन इति ॥ ४० ॥ ननु पृथिव्यादिदृश्यस्यलयेऽपिसमाधौज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदरूपत्रिपुटीप्रपंचलक्षणपवनस्यविद्यमानत्वात् कथंनिवातदीपवत्स्वयमेवावतिष्ठते इतिचेत्तत्राह ॥ ज्ञातृज्ञानेति ॥ सविकल्पसमाधिसमयेज्ञात्रादित्रिपुटीभेदःप्रती

यमानोऽपिनिर्विकल्पसमाधिसमये परमात्मनिनविद्यते तस्यतदापरानंदैकरूपत्वा न् ॥ ततस्मात्स्वयमेवदीप्यतेप्रकाशतइत्यर्थः ॥५१॥ एवं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानायात्म- ध्यानादिप्रयत्नंकुर्वतः प्रत्यक्षफलमाह ॥ एवमिति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मांतःकर णमेवारणिरधःकाष्टं प्रणवमेवोत्तरारणिस्तयोः प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति पतंजलि नोक्तध्यानमेवमथनं तस्मिन्सर्वदादीर्घकालनिरंतरसत्कारपूर्वकंकृतेसति तत्रोदिता

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सर्वदाकृते ॥ उदितावगतिर्ज्वाला स-
र्वाज्ञानेंधनं दहेत् ॥५२॥ अरुणेनेव बोधेन पूर्वं सं तमसी हृते ॥
तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥५३॥

याऽवगतिरहंब्रह्मास्मी तिज्ञानलक्षणाज्वाला भासर्वमदज्ञानतत्कार्यलक्षणमिंधनंतद्दहेत् भस्मसात्करोती- त्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ आत्मानमरणिंकृत्वा प्रणवंचोत्तरारणिं॥ज्ञान निर्मथनाभ्यास त्पाशंदहतिपंडितइति ॥ ५२॥ अवगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञानेंधनंदहेदित्येतदेव दृष्टांते नविवृण्वन् निरावरणस्यात्मनः प्रकाशमानत्वमपिसदृष्टांतमाह ॥ अरुणेनेति ॥ यथाऽरुणोदयप्रकाशेनादौनिबिडंतमोऽपह्रियते तद्वदहंब्रह्मास्मि · · · · ·

गज्ञानलक्षणेतमसिहतेसति ततोंऽशुमान्सूर्यइवात्मा स्वयमेवाविर्भवेन्निरावर णतयाप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ तदुक्तंभगवता ॥ ज्ञानेनतु तदज्ञानं येषांनाशितमात्मन स्तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयतितत्परमिति ॥ ४३॥ ननु॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतिप्रमाणेनात्मनः सततंभासत्वात्कथमज्ञाननाशेसतिप्राप्नुयादित्युच्यत इत्याशं- क्याविद्ययैवाभातवत्तन्नाशेभासवद्भवतीति सदृष्टांतमाह ॥ आत्मात्विति ॥ तत्वज्ञ

आत्मा तु सततं भासोऽप्यभासवदविद्यया ॥ तन्नाशे भासवद्भाति
स्वकंठाभरणं यथा ॥४४॥ स्थाणौ पुरुषवद्भ्रांत्या कृता ब्रह्मणि
जीवता ॥ जीवस्य तात्विके रूपे तस्मिन् दृष्टे निवर्तते ॥ ४५ ॥

दृस्याऽऽत्मा सततंनिरंतरंयथास्यात्तथाभासोऽप्यज्ञानिनस्त्वविद्ययाऽनाद्यज्ञानेनाभा सवद्भासते श्रीगुरुकृपया तत्वमस्यादिमहावाक्यजन्यज्ञानेनतस्या अविद्याया ना शेभासवद्भाति ॥ यथाकस्यचित्पुरुषस्यस्वकंठे भासमेवकण्ठाभरणमज्ञानेनाभास- वत् तन्नाशेभासवद्भवति तद्वदात्माऽपीत्यर्थः ॥४४॥ ननु॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र ह्मेतिश्रुत्या ब्रह्मणएवनित्यभासत्वमुक्तं नतुजीवात्मनइत्याशंक्याविद्याकृतत्वा-

त्यैवपरमात्मनोजीवत्वं नतुवस्तुतइतिसदृष्टांतमाह ॥ स्थाणाविति ॥ यथांधकारावृत्ते स्थाणौ भ्रांत्यापुरुषोऽयमितिमिथ्याप्रत्ययंकरोति तद्वदनाद्यविद्याकृत भ्रांत्याब्रह्मणि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणा जीवता कृता ॥ जीवस्यतात्विकंरूपंसाक्षादपरोक्षंब्रह्म स्मिन्दृष्टे तत्त्वमस्यादिमहावाक्येनसाक्षात्कृतेसति निवर्तते स्थाणौदृष्टेकल्पितपुरुषइवजीवताऽपिविनश्यतीत्यर्थः ॥ ४५॥ ननु विदुषामप्यहंममेत्यादिप्रत्ययेजाग्रति

तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमंजसा ॥
अहं ममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥४६॥

कथंसानिवर्तते इत्याशंक्याहंममेत्याद्यज्ञानकार्यमपि तत्त्वज्ञानंबाधतइति सदृष्टांतमाह ॥तत्त्वेति ॥जीवस्ययत्तत्त्वस्वरूपंसच्चिदानंदात्मकंलक्ष्यं तस्यानुभवादुत्पन्नंयत्तत्त्वमस्यादिमहावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तदंजसाझटित्येवाहंममेतिचाज्ञानमज्ञानकार्यंबाधते ॥भानुदर्शनं यथादिग्भ्रमादि ॥आदिनास्थाण्वादौपुरुषादिभ्रांतिं बाधते तद्वदित्यर्थः ॥ विदुषामहंममेत्यादिप्रत्ययस्तुबाधितानुवृत्त्येति भावः ॥४६॥

इदानीं निरस्ताज्ञानतत्कार्यस्य विदुषो दृष्टिमनुवदति ॥ सम्यगिति द्वाभ्यां ॥ असंदि
ग्धाविपर्यस्तं ज्ञानं विद्यते यस्य सयोगी तेनैव ज्ञानचक्षुषा परिपूर्णाधिष्ठानस्वरूपे
स्वात्मन्येवाखिलं दृश्यं कल्पिततया स्थितमीक्षते पश्यति कल्पितस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावात्सर्वन्दृश्यमेकमद्वितीयमधिष्ठानभूतमात्मानमीक्षते तेनैव
ज्ञानचक्षुषा पश्यतीत्यर्थः ॥४७॥ ननु प्रत्यक्षतयाऽऽत्मभिन्नत्वेन प्रतीयमानं जग

सम्यग्विज्ञानवान् योगी स्वात्मन्येवाखिलं स्थितं ॥ एकं च सर्व-
मात्मानं ईक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥४७॥ आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽ
न्यन्न विद्यते ॥ मृदो यद्वद्घटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥४८॥

त् कथमात्मन्यभेदेन पश्यतीत्याशंक्योपादेयस्योपादानानतिरिक्तत्वाद्वाधसामानाधिकरण्येन तस्याभेददर्शनमिति सदृष्टांतमाह ॥ आत्मैवेति ॥ इदं सर्वं जगदात्मैवात्मोपादेयत्वात् ॥ अतएवात्मनोऽन्यत्पृथक्सत्ताकं नकिंचिद्विद्यते ॥ यथा घटशरावादि मृदुपादानकं मृदःस्वकारणाद्भिन्नं न तद्वद्विद्वान्सर्वं दृश्यजातमात्मानमात्मस्वरूपमीक्षते ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादिति तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति च

प्रायात् वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेश्च ॥ ४८ ॥ एव-
विदुषोवास्तवदृष्टिमुक्ता अथतस्यजीवन्मुक्तावस्थांदर्शयति॥ जीवन्मुक्तइतिचतुर्भिः
॥ तदात्मतत्त्वंविद्वान्जीवन्मुक्तस्तु पूर्वंतत्त्वज्ञानात्प्रागनाद्यविद्याकल्पिता ये देहें
द्रियमनोबुद्ध्यादीनामुपाधीनांगुणा धर्मास्तांस्त्यजेत् विवेकेन दूरीकरोति ॥ सच्चि
दानंदरूपत्वाद्भ्रमरकीटवत्साक्षाद्ब्रह्मैव भवेत् भवति ॥ अत्रायमाशयः ॥ यथाक

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ॥
सच्चिदानंदरूपत्वाद्भवेद्भ्रमरकीटवत् ॥ ४९ ॥

श्चित्कीटविशेषो भ्रमरकीटविशेषस्य भयतस्तदाकारांचित्तवृत्तिंकुर्वन् पूर्वशरी
रधर्मान्परित्यज्यसएवभवति तथाविद्वांस्तु ॥ ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येतीतिश्रुत्या पू
र्वमपिसच्चिदानंदरूपंब्रह्मैवातः कथंसआत्मनिब्रह्मतांध्यायन् पूर्वोपाधिगुणांस्त्य
क्त्वा ब्रह्मनभवेदिति ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अतएव जीवन्मुक्तस्य श्रीरामचंद्ररूपत्वं रूपकेण वर्णयति ॥ तीर्त्वेति ॥ आत्मन्या
रामः स्थितिर्यस्य स योगी मोहार्णवमज्ञानसमुद्रं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानसेतुना तीर्त्वा
रागद्वेषादिलक्षणान् रावणादिराक्षसान् शांतिसीताऽपहर्तॄन् शुद्धांतःकरण
रूपान्हनुपोभिः स्वैर्वैराग्यविचारादिबाणैर्हत्वा विदार्य शांतिलक्षणा या सीता
तया युक्तः सन् प्रारब्धशेषेण स्थितायां शरीरलक्षणायामयोध्यायां स्वस्वरूपस्थिति

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ॥ योगी शांति-
समायुक्त आत्मारामो विराजते ॥५०॥ बाह्यानित्यसुखासक्तिं
हित्वाऽऽत्मसुखनिर्वृतः ॥ घटस्थदीपवत्स्वस्थः अंतरेव प्रका
शते ॥५१॥

लक्षणे स्वराज्येऽभिषिक्तः सन् विशेषेण राजते प्रकाशते इत्यर्थः
॥५०॥ अधुना लक्षणाविधया जीवन्मुक्तस्य स्थितिमाह ॥ बाह्येति ॥ चक्षुरादि बाह्ये
न्द्रियविषयसंबंधजन्यमत एवानित्यं यत्सुखं तस्मिन्नासक्तिं प्रीतिं हित्वा परित्यज्यात्म
नः स्वरूपभूतेन सुखेन निर्वृतः आनंदितः अतएव स्वस्थः स्वरूपभूते स्वमहिम्नि
स्थितः सन्नंतः स्वांतःकरणमध्ये एव प्रकाशते चाक्षुषादिवृत्तिद्वारा बाह्यविषयेषु।

स्तृतस्यज्ञानलक्षणतेजसस्तन्निरोधेनमध्येएवनिरुद्धत्वात् ॥ अत्रदृष्टांतमाह ॥ घटस्थदीपवदिति ॥ यथाघटेवर्त्तमानो योदीपःस बाह्यनिवृत्तकिरणः सन्नंतरेचविशेषतयाप्रकाशते तद्वदित्यर्थः ॥ तदुक्तंभगवता ॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मनातुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यतइति ॥ ५१ ॥ किंच उपाधिस्थइति ॥ देहाद्युपाधौ साक्षित्वेनस्थितोऽपि मुनिर्मननशीलस्तत्त्वधित् व्यं ...

उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैर्न लिप्तो व्योमवन्मुनिः ॥
सर्वत्र मूकवत्तिष्ठेन्नासक्तो वायुवच्चरेत् ॥५२॥

यथाकाशोधूल्यादिनानलिप्यते तद्वदुपाधिधर्मैर्नलिप्तोभवति ॥ सर्वत्रपृथिव्यामटन्सर्वज्ञोऽपि स नृलोकेषणारहितत्वात् मूकवत्तिष्ठेत्तिष्ठति ॥ नासक्तः प्रारब्धपनतेषुविषयेष्वासक्तिरहितः सन्वायुवत् यथावायुः सुगंधितस्थले आसक्तिरहितोगच्छति तद्वच्चरेच्चरतीत्यर्थः ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये ॥ भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरि त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यंतस्यविदेहकैवल्यमाह ॥ उपाधीति ॥ प्रारब्धभोगोपशांतौदेहेंद्रि यादिरूपोपाधेर्विलयोभवति तद्विलयान्मुनिर्विद्वान् विष्णौव्यापकेपरब्रह्मणि निर्वि शेषं विशेषरहितंयथास्यात्तथा विशेत् ॥ अत्यंतप्रवेशे दृष्टांतत्रयमाह ॥ जलेजलमि त्यादि ॥ यथानद्यः स्पंदमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय॥ तथाविद्वान्नाम

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः ॥
जले जलं वियद्व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा ॥५३॥

रूपाद्विमुक्तः परात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमितिश्रुतेर्यथासमुद्रजलेनदीजलं प्रविश- ति यथावावियत् घटाद्याकाशो घटाद्युपाधिंविहायमहाकाशे ॥ दीपादीनां विशे ष तेजोमहातेजसिच यथैतानिजलादीनिजलादिष्वत्यन्ताभेदेनप्रविशंति तथा विद्वानपिविदेहकैवल्यावस्थायां निर्विशेषंविशतीत्यर्थः ॥५३ ॥ ॥
॥ श्री सच्चिदानंदायनमः ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥ ॥

विदेहकैवल्यावस्थायांविद्वान् यद्ब्रह्मसंपद्यते तदेवेदानींनिरूपयति ॥ यल्लाभादित्य
एभिः॥ यस्यब्रह्मणोलाभात्प्राप्तेरपरोद्वितीयोलाभोनास्ति तस्यपरमपुरुषार्थत्वे
नसर्वलाभानांतत्रैवांतर्भावात् ॥ यस्यब्रह्मणःस्वरूपभूतसुखादपरंसुखंनविद्यते
तस्यनिरतिशयसुखत्वेनक्षुद्रानंदानांतत्रैवांतर्भावात् ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानिभू
तानिमात्रामुपजीवन्तीतिश्रुतेः यस्यब्रह्मणःसाक्षात्कारलक्षणात् ज्ञानादपरंज्ञा

यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखं ॥ यज्ज्ञानान्नापरं
ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५४॥ यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न
पुनर्भवः ॥ यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५५॥

नंनास्ति॥ ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुत्यापरमपुरुषार्थहेतुत्वेनातिश्रेष्ठत्वात् ॥ तत्ता
दृशंब्रह्मयेनरूपेणविदेहकैवल्यावस्थायांविद्वांस्तिष्ठतीत्यवधारयेत् निश्चित्यजा-
नीयादित्यर्थः ॥५४॥ यद्दृष्ट्वेति ॥ यद्ब्रह्मदृष्ट्वासाक्षात्कृत्यापरंदृश्यंद्रष्टव्यंना-
स्ति अधिष्ठानभूतस्यतस्यसाक्षात्कृतत्वेकल्पितस्यसर्वस्यसाक्षात्कृतत्वात् ॥ ये
नाविज्ञातंविज्ञातमितिश्रुतेः॥ यद्ब्रह्मभूत्वायदैक्यंगत्वापुनर्भवोरूपांतरेणजन्मन

भवति ॥ यद्गत्वाननिवर्तंते तद्धामपरमंममेति भगवदुक्तेः ॥ यद्ब्रह्मसामान्यतः सर्वो पादानत्वेन ज्ञात्वाऽपरंज्ञेयंज्ञातव्यंनास्ति कार्यस्य कारणातिरिक्तसत्ताशून्यत्वेन तस्मिन्ज्ञाते तस्यज्ञातत्वात् ॥ यथैकेन मृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणं विकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः तद्ब्रह्मेत्यवधारयेदित्युक्तार्थःपादः॥५५ ननु विदेहकैवल्यावस्थायांतत्त्वविदोयद्ब्रह्मभवंति तत्किंपरिच्छिन्नं तथासत्यनि त्यत्वेनापुरुषार्थत्वात्किंतद्भागापत्त्येत्याशंक्य तस्यपरिपूर्णनित्यानंदरूपत्वेन परम

तिर्यगूर्द्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानंदमद्वयम् ॥
अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५६॥

पुरुषार्थत्वान्मैवमित्याह ॥ तिर्यगिति ॥ यत्सच्चिदानंदमद्वयंवस्तुतिर्यक् वामदक्षि णतः ऊर्द्ध्वमधश्च पूर्णंतद्ब्रह्मेत्यनेनसंबंधः ॥ तदुक्तंवेदे ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्ब्र ह्मपश्चाद्दक्षिणतश्चोत्तरेण अधश्चोर्द्ध्वंच प्रसृतंब्रह्मैवेदंविश्वंवरिष्ठंपूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते॥पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति ॥ नचतत्रदेशपरि च्छेदाभावेऽपिवस्तुपरिच्छेदः स्यादितिचेत्तत्राह ॥ अनंतमिति ॥ तत्रकल्पितानांवस्तू

नांतदतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेन तत्कृतपरिच्छेदाभाववदित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि कालपरि
च्छेदः स्यादिति तत्राह ॥ नित्यमिति कालपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः ॥ नित्यो नित्यानां चे
तनश्चेतनानां यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद
यत्र स इत्यादिश्रुतेः ॥ तर्हि सजातीयभेदवत्स्यादिति तत्राह ॥ एकमिति ॥ सजा-
तीयभेदशून्यमित्यर्थः ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्मा
ध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते भू

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदांतैर्लक्ष्यतेऽद्वयम् ॥
अखंडानंदमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५७॥

तेव्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नाना-
स्ति किंचनेत्यादिश्रुतेर्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेदित्यर्थः ॥५६॥
अतदिति ॥ अखंडानंदमेकमद्वयं यद्वस्तु अथात आदेशो नेति नेतीति नेह नानास्ति
किंचन अत एव स्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिवेदांतैरतद्व्यावृत्तिरूपेण परमार्थवस्त्व
तिरिक्तसर्वनिरसनेन लक्ष्यते निषेधावधित्वेन बोध्यते तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५७॥

ननु ब्रह्मेंद्रादयोऽपिनिरतिशयानंदिनः श्रूयंते तत्कथंविदेहकैवल्यावस्थायां यद्ब्र
ह्मप्राप्यते तस्यैवानंदरूपत्वमित्याशंक्य ॥ तेषामपिब्रह्मानंदलवेनैव लवानंदित्वमि
त्याह ॥ अखंडेति ॥ अपरिच्छिन्नानंदोरूपं यस्यतस्यानंदसमुद्रस्य परमात्मन आनं
दलवंसुखलेशंआश्रिता ब्रह्मेंद्रादयस्तारतम्येन न्यूनाधिक्येन लवाः लेशपरिमाणा
आनंदिनो भवंति ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः ॥ अतो

अखंडानंदरूपस्य तस्यानंदलवाश्रिताः ॥ ब्रह्माद्यास्तारतम्येन
भवंत्यानंदिनो लवाः ॥५८॥ तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तद-
न्वितः ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिले ॥५९॥

यस्यब्रह्मानंदस्यलेशमात्रेणब्रह्मेन्द्रादीनामानंदित्वं तत्रैवविदुषोविदेहकैवल्याव
स्थायांस्थितिरिति भावः ॥५८॥ नन्वसौब्रह्मानंदः कुत्रतिष्ठति यस्यानंदलेशेनब्र
ह्मादीनामानंदित्वमितिचेत्तस्यसर्वत्रैवानुगतत्वमिति सदृष्टांतमाह ॥ तद्युक्तमिति
॥ तेनसच्चिदानंदरूपेणाखिलंघटपटादिवस्तु युक्तमस्तिभातिप्रियरूपेणव्यवह्रीय
माणत्वात् ॥ व्यवहारश्चवचनादानादिव्यवहृतिरपितेनसच्चिदानंदरूपेणान्वितोव्या

सएवभवति ॥ यस्मादेवंतस्मात्सच्चिदानंदलक्षणंब्रह्मसर्वगतमस्ति यथासर्पिर्घृत
मखिलेक्षीरेदुग्धेव्याप्यवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥५९॥ एवंपरमात्मनः प्रपंचानुगतत्वेऽपित
द्धर्मासंस्पर्शित्वमेव तस्यजानीयादित्याह ॥ अनण्विति ॥ अणुपरिमाणरहितंतच्चैषोऽ
णुरात्माचेतसावेदितव्यइतिश्रुत्या तस्याणुपरिमाणत्वेनप्रतिपादनात्कथंतद्रहितइ
तिवाच्यं तस्यास्तद्दुर्विज्ञेयत्वेएवतात्पर्यात् ॥ अणुपरिमाणंनास्तिचेत्तर्हिमहतो मही
यानीतिश्रुत्या महत्परिमाणंसेत्स्यतीतिचेत्तत्राह ॥ अस्थूलमिति ॥ महत्परिमा

अनण्वस्थूलमह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम् ॥
अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥६०॥

तस्यमहत्परिमाणत्वेघटादिवदनित्यत्वंस्यात् तथाच कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसं-
गात् ॥ श्रुतेस्तुसर्वाधिष्ठानत्वेनसर्वश्रेष्ठत्वेतात्पर्यान्नपरिमाणसाधकत्वं ॥
ह्रस्वपरिमाणरहितं अदीर्घंदीर्घपरिमाणशून्यं ॥ एवंश्रुत्याप्रतिपादितंयदजमव्ययं
जन्मविनाशरहितं अरूपगुणवर्णाख्यं नास्तिरूपं गुणाःसत्वादयः वर्णाब्राह्मणादयः
आख्यंनामचयस्यतन्मुक्तोपसृप्यंसर्वगतंब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥६०॥

यद्भासेति ॥ यस्यब्रह्मणोभासाऽलौकिकतेजसाऽर्कादिः सूर्यादिर्भास्यतेप्रकाशितो भवति भास्यैरर्कादिभिस्तुयद्ब्रह्मतत्त्वंनावभास्यते ॥ नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः॥तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः येनसर्वमिदंभूतभौतिकंजगद्भाति तन्मुक्तोपसृप्यंब्रह्मेति विजानीयादित्यर्थः ॥६१॥

यद्भासा भास्यतेऽर्कादिर्भास्यैर्यत्तुनावभास्यते ॥ येन सर्वमिदं भाति
तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥६१॥ स्वयमंतर्बहिर्व्याप्य भासयन्नखिलं जगत्
॥ परः प्रकाशते वन्हिः प्रतप्तायसपिंडवत् ॥६२॥

॥६१॥ तदेवंविदेहकैवल्यावस्थायांयद्रूपेणविदुषःस्थितिस्तद्ब्रह्मनिरूपितमथपरमपुरुषार्थहेतुत्वेनपुनस्तत्त्वविदोनिष्ठ संदर्शयति ॥ स्वयमितिद्विभिः ॥ परःपरमात्माऽखिलंजगदंतर्बहिर्व्याप्यभासयन्स्वयंप्रकाशते अत्रदृष्टांतमाह ॥ वन्हिःप्रतप्तायसपिंडवदिति ॥ यथाप्रतप्त आयसस्यलोहस्यपिंडस्तमंतर्बहिर्व्याप्यवन्हिर्भासयन्स्वयंप्रकाशते तद्वत्परमात्माऽपीत्यर्थः ॥६२॥

जगदिति ॥ असज्जडदुःखरूपतयाकल्पितंयज्जगत्तस्माद्विलक्षणंसच्चिदानंदवस्तुरूपं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्किंचनास्तिब्रह्मणोऽन्यच्चेद्यदिभाति भातुनाम परंतुमिथ्या ॥ मरुमरीचिका यथामरीचिजलंविज्ञस्यमिथ्यैवभासते तद्वदित्यर्थः ॥६३॥ एतदेव स्फुटयति ॥ दृश्यतइति ॥ चक्षुषायद्दृश्यते श्रोत्रेणयच्छ्रूयते मनसायत्स्मर्यते वाचा

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचन ॥ ब्रह्मान्यद्भाति चेन्मि-
थ्या यथा मरुमरीचिका ॥६३॥ दृश्यते श्रूयते यत्तद्ब्रह्मणोऽन्यन्न
किंचन ॥ तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानंदमद्वयम् ॥६४॥ सर्वगं
सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ॥ अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वंतं
भानुमन्धवत् ॥६५॥

यदभिधीयते तत्त्वज्ञानात्तत्सर्वंसच्चिदानंदमद्वयं ब्रह्मैव ब्रह्मणोऽन्यन्नकिंचिदस्तीतिभावः ॥६४॥ ननु सच्चिदानंदात्मकंब्रह्मसर्वगं तंचेत्तदा तत्सर्वेकुतोनपश्यंतीत्याशंक्य ॥ तत्सर्वगतमपितत्त्वज्ञानदृष्टिरेवनिरीक्षते नत्वज्ञानतिमिरांधदृष्टिरितिसदृष्टांतमाह ॥ सर्वगमिति ॥ सच्चिदात्मासर्वगतोऽपितं-मात्मानं ज्ञानचक्षुर्यस्यसनिरीक्षते ॥ नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचा नान्यैर्देवैस्तपसा

कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः दृश्यतेऽत्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरित्यादिश्रुतेः ॥ अज्ञानेनानाद्यविद्ययाऽऽवृत्तं चक्षुर्दृष्टिर्यस्य स स्वप्रकाशमप्यात्मानं नेक्षेत भास्वन्तं प्रकाशमानमपि भानुं सूर्यमंधो यथा न पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ तदुक्तं भगवता अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥६५॥ ननु ज्ञानचक्षुषा पुरुषेण विवेकबलाद्देहेंद्रियादिष्वध्यासल

श्रवणादिभिरुद्दीप्तज्ञानाग्निपरितापितः ॥
जीवः सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णवद् द्योतते स्वयम् ॥६६॥

क्षणमलापकरणे कृतेऽपि पूर्वाभ्यस्तभववासनावशात् कदाचित्पुनरप्यहं ममाभिमानलक्षणमलस्फुरणात्कथमात्मनः स्वस्वरूपावस्थितिलक्षणा शुद्धिः स्यादिति चेत्तत्राह ॥ श्रवणादिभिरिति ॥ श्रवणमनननिदिध्यासनैरुद्दीप्त उत्कर्षं प्रकाशितो यो ज्ञानाग्निस्तेन परितापितो जीवः सर्वमलात् संसारमूलभूताज्ञानतत्कार्यलक्षणात् मुक्तो रहितः सन् स्वर्णवत् स्वयं द्योतते स्वस्वरूपेण सच्चिदानंदलक्षणेन प्रकाशते ॥

यथापुनरहंममादीनांस्फुरणंनभवेदित्यर्थः ॥६६॥ नन्वेवंशोधितआत्माकिंभूतः कुत्रचोदितः सन् कंचप्रकाशतइतिचेत्तत्राह ॥ हृदाकाशोति ॥ एवंशोधितोजीव आत्मापरमात्माएकलक्षणलक्षितत्वात्सएवबोधभानुः ज्ञानसूर्यो हृदाकाशेउ

हृदाकाशोदितो ह्यात्मा बोधभानुस्तमोपहृत् ॥
सर्वव्यापी सर्वधारी भाति सर्वं प्रकाशते ॥६७॥

दितआविर्भूतःसन्सर्वंभातिप्रकाशयति स्वयंचप्रकाशते॥तर्हिहृदाकाशोदितत्वेत स्यपरिच्छिन्नत्वंस्यादितिचेत्तत्राह ॥सर्वव्यापीति॥ सर्वस्मिन्व्याप्नोतितच्छीलइत्य र्थः॥ यतःसर्वधारीसर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्याधिष्ठानभूतइत्यर्थः ॥६७॥

अथसर्वेषांस्वात्मतत्त्वन्तीर्थरूपेण वर्णयन् सेवनंततः फलतश्च सर्वतीर्थशिरोम-
णित्वेन तस्यावश्यसेवनीयत्वंदर्शयति ॥ यद्वा ननु स्वाभाविकदुरितपरिहा-
रार्थं तत्त्वविदोऽपि प्रयागादितीर्थयात्रोद्यमस्यकर्तव्यत्वात्कथं सर्वमलविनिर्मु-
क्तः स्वर्णवत् द्योतत इत्याशंक्य स्वात्मतीर्थस्नातस्य न किंचित्कर्तव्यमित्याह॥

दिग्देशकालाद्यनपेक्षसर्वगं शीतादिहृ-
न्नित्यसुखं निरंजनं ॥ ६७

दिग्देशेति ॥ योविनिष्क्रियः परमहंसः स्वात्मतीर्थं भजते चित्ते कार्त्स्न्येण सेवते
ससर्ववित् सर्वज्ञः सर्वगतश्च परमात्मा सन्नमृतो मुक्तो भवेत् अत्रैव सन् ब्रह्मा
प्येतीति श्रुतेः ॥ कीदृशं स्वात्मतीर्थं दिग्देशकालाद्यनपेक्ष सर्वगं दिक्च देशश्च का
लश्च तान्नापेक्षते यतः सर्वगं इतरत्प्रयागादितीर्थं तु दिगादिसापेक्षत्वात्परिच्छि

न्नं पुनः कीदृशं शीतादिहृत् शीतोष्णादि द्वंद्वदुःखानि हरतीति तथा यतो नित्य-
सुखं सर्वदा सुखरूपं प्रयागादितीर्थं तु द्वंद्वदुःखप्रदं पुनः कीदृशं निरंजनं माया
तत्कार्यमलशून्यं इतरं तु समलमपि भवत्यतः स्वात्मतीर्थं मुमुक्षुणाऽवश्यं सेवनी

यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्वगतोऽमृ
तो भवेत् ॥ ६८॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
काचार्यश्रीशंकरभगवता कृतमात्मबोधाख्यं प्रकरणं स
मासम् ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

यमित्यर्थः ॥ तदुक्तं महाभारते आत्मानदी संयमतोयपूर्णा सत्यावहा शीलत
टा दयोर्मिः ॥ तत्राभिषेकं कुरु पांडुपुत्र न वारिणा शुद्ध्यति चांतरात्मेति ॥ भागवते
चतत्कृतस्नातानां महत्वमुक्तं साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थीभूता हि साधवः ती

र्थीकुर्वंतितीर्थानिस्वांतस्थेनगदाभृता ॥१॥ नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवामृच्छिला
मयाः॥ तेपुनंत्युरुकालेनदर्शनादेवसाधवइति ॥ अत्रसाधवः स्वात्मतीर्थेकृतस्नाना
इत्यर्थः ॥ अभियुक्तैरप्युक्तं स्नातंतेनसमस्ततीर्थसलिले दत्ताचसर्वावनिर्यज्ञा
नांचकृतंसहस्रमखिलादेवाश्चसंपूजिताः ॥ संसाराच्चसमुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्य
पूज्योऽप्यसौ यस्यब्रह्मविचारणेक्षणमपिस्थैर्यंमनः प्राप्नुयात् ॥१॥ कुलंपवित्रं
जननीकृतार्था वसुंधरापुण्यवतीचतेन ॥ अपारसच्चित्सुखसागरेऽस्मिन् लीनंप
रेब्रह्मणियस्यचेत इति ॥६८॥ ॥ममभवेद्गुरुणांपदकंजयोरिहपरत्रगति
र्मदयोर्नतिः ॥ वसतियत्रविमुक्तिरहर्निशंतदुपमांकथयामिकथंगिरा ॥१॥ गुरु
गंगामहंवन्देऽप्यतोयज्ज्ञानधारया तापत्रयमयाकृत्यशान्तिशैत्यमुपाश्रये ॥२॥
आत्मबोधस्यटीकेयमात्मबोधविशुद्धये ब्रह्मानंदेनकृतां वीक्ष्यतुष्यन्तुसज्ज
नाः ॥३॥ श्रीनानकनिराकारं शंकरेशंकराकृतिं ॥ श्रीमन्मौक्तिकरामंचनमामिस
ज्जनांस्तथा ॥४॥ वेणीमाधवदेवस्यप्रसादाच्छ्रीप्रयागके ॥ दीपिकेयंमयाकारि
तुष्यतांमाधवोऽनया ॥५॥ ॥इतिश्रीमन्मौक्तिकरामोदासीनशिष्यब्रह्मानं
दविरचिताऽऽत्मबोधस्यदीपिकाख्याटीकासमाप्ता ॥ ॥

॥ अथात्मपंचकप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ नाहंदेहोनेंद्रियाण्यंतरंगं नाहंकारःप्राणवर्गोनबुद्धिः ॥ ५ ८
क्षेत्रवित्तादिदूरःसाक्षीनित्यःप्रत्यगात्माशिवोऽहम् ॥ १ ॥ रज्ज्वज्ञानाद्भातिरज्जुर्यथाऽहिः -
स्वात्माज्ञानादात्मनोजीवभावः ॥ आप्तोक्त्याहिभ्रांतिनाशेसरज्जुर्जीवोनाहंदेशिको -
क्त्याशिवोहम् ॥ २ ॥ आभातीदंविश्वमात्मन्यसत्यंसत्यज्ञानानंदरूपे विमोहात् ॥ निद्रामो
हात्स्वप्नवत्तन्नसत्यंशुद्धःपूर्णोनित्यएकःशिवोऽहम् ॥ ३ ॥ मत्तोनान्यत्किंचिदत्रास्तिविश्वं
सत्यंबाह्यंवस्तुमायोपक्लृप्तम् ॥ आदर्शांतर्भासमानस्य तुल्यंमय्यद्वैते भातितस्माच्छिवोऽ
हम् ॥ ४ ॥ नाहंजातोनप्रवृद्धोननष्टोदेहस्योक्ताःप्राकृताःसर्वधर्माः ॥ कर्तृत्वादिश्चिन्म
यस्यास्तिनाहंकारस्यैवह्यात्मनोमेशिवोऽहम् ॥ ५ ॥ नाहंजातोजन्ममृत्यूकुतोमे नाहंप्रा -
णःक्षुत्पिपासेकुतोमे ॥ नाहंचित्तंशोकमोहौकुतोमेनाहंकर्ताबंधमोक्षौकुतोमे ॥ ६ ॥ ॥
इतिश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं आत्मपंचकस्तोत्रंसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥

॥ अथनिर्वाणषट्कप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानिनाहं नचश्रोत्रजिह्वे नचघ्राणनेत्रे ॥ न
चव्योमभूमिर्नतेजोनवायुश्चिदानंदरूपःशिवोऽहंशिवोहम् ॥ १ ॥ नचप्राणसंज्ञोनवै

नेवासप्तधातुर्नवापंचकोशः ॥ नवाक्पाणिपादोनचोपस्थपायुश्चिदानंदरूपः शिवो० ॥ २ ॥
नमेद्वेषरागौनमेलोभमोहौमदोनैवमेनैवमात्सर्यभावः ॥ नधर्मोनचार्थोनकामोनमोक्षश्चि
दानंद० ॥ ३॥ नपुण्यंनपापंनसौख्यंनदुःखंनमंत्रोनतीर्थंनवेदानयज्ञाः ॥ अहंभोजनं
ज्यंनभोक्ता चिदानंद० ॥ ४॥ नमृत्युर्नशंकानमेजातिभेदः पितानैवमेनैवमाताचजन्म ॥ नबं
र्नमित्रंगुरुर्नैवशिष्यश्चिदानंद० ॥ ५ ॥ अहंनिर्विकल्पो निराकाररूपो विभुत्वाच्चसर्वत्रसं
द्रियाणाम् ॥ नचासंगतंनैवमुक्तिर्नमेयश्चिदानंद० ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीमच्छंकराचा-
र्यविरचितंनिर्वाणषट्कंसंपूर्णम् ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

शंकराचार्यरचितो ब्रह्मानंदविवृत्तिमान् ॥ पीतांबरेणसंशुद्धो मुक्तायामात्मबोधकः ॥ १ ॥
श्रीमद्धरिप्रसादाख्यैर्वनखंड्याख्यशिष्यकैः ॥ प्रसिद्धिंगमितो मुद्रयित्वाश्रीजगदीश्वरे ॥ २ ॥
संवत् १९३८ शके १८०३

इति सटीकात्मबोधः समाप्तः